

PAPER DETAILS

TITLE: Sened-i Ittifak'tan Mütareke Dönemine Kadar Türkiye'de Anayasal ve Siyasal Değişim Süreci

AUTHORS: Hüseyin Murat İSİK

PAGES: 293-317

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/897340>

SENED-İ İTTİFAK'TAN MÜTAREKE DÖNEMİNE KADAR TÜRKİYE'DE ANAYASAL VE SİYASAL DEĞİŞİM SÜRECİ

Hüseyin Murat IŞIK*

ÖZ

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir değişim süreci başladı. Bu değişimi tetikleyen iç ve dış faktörler vardı. Bir süreklilik taşıyan değişim sürecinin amacı, imparatorluğun birliğini korumak ve diğer ülkeler karşısında güç kaybını durdurmaktı. Süreç içinde hukuki, siyasi, ekonomik ve toplumsal alanda birçok düzenleme yapıldı, devleti modernleştirmenin fikri ve kurumsal temelleri atıldı. Osmanlı modernleşmesi, bürokratik bir karakter taşıyordu. Sürece yön veren düşünce, devleti kurtarmak düşüncesi idi. Sürecin en etkili aktörleri ise Jön Türkler ve onların içinden çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi. İTC, önce II. Abdülhamid'e karşı çok sert bir muhalefet sergiledi, sonra iktidarı eline geçirdi. İktidarı döneminde İTC, bir taraftan modernizasyona hız verdi, bir taraftan kendi hegemonyasını kurdu. İTC'nin mutlak iktidarı, içte ve dışta bir yıkımla sonuçlandı.

Anahtar Kelimeler: Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Modernleşmesi, Anayasal Monarşi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, E-Mail: isikhm@dicle.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7317-3031.

Makalenin Gönderim Tarihi : 11.10.2019.

Makalenin Kabul Tarihi : 25.11.2019.

CONSTITUTIONAL AND POLITICAL CHANGE PROCESS IN TURKEY FROM THE CHARTER OF ALLIANCE TO ARMISTICE

ABSTRACT

Since the beginning of the 19th century, a great transformation has started in the Ottoman Empire. There were internal and external factors that triggered this change. The aim of this continuous change was to protect the unity of the empire and stop the loss of power against other countries. During the process, many legal, political, economic and social arrangements were made. The intellectual and institutional foundations of modernizing the state were laid. Ottoman modernization had a bureaucratic character. The thought that guided the process was to save the state. The most influential actors of the process were the Young Turks and the Committee of Union and Progress (ITC) that emerged from them. ITC, firstly showed a very hard opposition against II. Abdulhamit and then took power in his hands. During his reign, ITC accelerated modernization on one hand and established his own hegemony on the other. The absolute power of the ITC has resulted in destruction both inside and outside.

Keywords: Young Turks, Committee of Union and Progress, Ottoman modernization, constitutional monarchy.

I. GİRİŞ: MEŞRUTİYET ÖNCESİ DÖNEM

A. Nizam-ı Cedit

1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali, siyasal rejimlerin monarşilerden parlamentolu ulus devletlere dönüşmesi sürecini başlattı ve önce Avrupa'yı daha sonra da tüm dünyayı etkileyerek tarihin akışını değiştirdi. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğunda da; Batılı devletlerin üstünlüğünü kabul etmiş ve bu devletlere karşı varlığını sürdürebilmek adına devlet aygıtını reforme etmek isteyen Islahatçı Padişah III. Selim tahta çıktı. Batı karşısındaki başarısızlık öncelikle askeri sahada olduğu için yapılacak reformlara ordunun yenilenmesiyle başlandı ve e önce bu yeni ordu, daha sonra da III. Selim dönemi içinde

yapılan tüm ıslahatlar için ortak isim olarak Nizam-ı Cedit¹ kavramı kullanıldı.

Yeni Düzen anlamına gelen Nizam-ı Cedit ile öncelikle yeniçeri ve sipahilerden oluşan klasik Osmanlı Ordusuna, batılı subaylar (önce Fransızlar) tarafından batılı tarzda eğitilen askeri birlikler eklendi. Tecrübeli devlet adamlarından hatta yabancılardan ıslahatların yol haritasını oluşturacak “layiha”lar istendi. Meclis-i Meşveret adıyla belki de daha sonra seçimle göreve gelecek ilk Osmanlı parlamentosunun nüvesini oluşturacak bir danışma kurulu ortaya çıkarıldı. Yeni bir düzen kurmak için atılan adımların eski düzenin aktörleri rahatsız etmemesi mümkün değildi. Nitekim ulema, yeniçeri ve yenilikleri “gâvurluk” olarak nitelendiren ahalinin de ittifakı ile Kabakçı Mustafa’nın öncülük ettiği isyan sonrasında III. Selim öldürüldü.²

B. Sened-i İttifak

Ancak Islahat/reformasyon süreci III. Selim’in yerine tahta geçen II. Mahmut tarafından kaldığı yerden sürdürüldü. Bu dönemin başlıca reformlarını şöyle özetleyebiliriz³:

- Eski düzenin en önemli dayanakları olan timar sistemi ile Yeniçeri Ocağının kaldırılması
- Ulemânın idari ve mali özerkliğine son verilmesi
- Divan-ı Hümayun’un yerine kabine sistemine (bakanlar kurulu) geçilmesi
- 1808’de Osmanlı hükümdarının iktidarının “Âyanlar” lehine (yerel otoritelerinin tanınması ve ayrıcalıklarını çocuklarına

¹ Mustafa Erdoğan; Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset, Ankara, Hukuk Yayınları, 2016, s. 13.

² Bülent Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları (16. Baskı), 2007, s. 33-40.; Sina Akşin; Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017 (22. Baskı), s. 23-25.; Karpaz: Kısa Türkiye Tarihi, s. 19-31.

³ Karpaz: Kısa Türkiye Tarihi, s. 41-45.; Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 64-74.; Bülent Tanör; “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt 1, s. 11-12.

devredebilme vb.) cüz'i de olsa kısıtlanmasını içeren Sened-i İttifak'ın⁴ kabul edilmesi (Kimi tarihçi ve hukukçularca Meşrutiyet'e hatta hukuk devletine geçişin ilk adımı sayıldığından Sened-i İttifak ilk anayasal belge olarak kabul edilir.)

C. Tanzimat Fermanı

II. Mahmut'un vefatı üzerine yerine geçen oğlu Abdülmecit, Osmanlı devlet ve toplum düzenine neredeyse tüm 19. yüzyıl boyunca damgasını vuracak Tanzimat Fermanı'nı⁵ (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) yayımladı. Düzenlemeler anlamına gelen Tanzimat, yalnızca devlet idaresini değil sosyal hayatı, sanat ve edebiyatı da yeni bir akım yaratacak (Tanzimat Edebiyatı)⁶ kadar etkiledi ve kendi aydın tipini

⁴ Sened-i İttifak'ın tam metni için bkz: Şeref Gözübüyük, Suna Kili; Türk Anayasa Metinleri (Tanzimat'tan Günümüze), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2000 (2. Baskı), s. 11-17. Sened-i İttifak tahlili için bkz: Halil İncılık; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", Ed. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu; Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012 (2. Baskı), s. 89-99.; Sened-i İttifak'ın Türk Anayasa Hukuku bakımından değerlendirilmesi için bkz: Kemal Gözler; Türk Anayasa Hukuku (3. Baskı), Bursa, Ekin Yayınevi, Ocak 2019, s. 19-29.

⁵ Tanzimat Fermanı'nın tam metni için bkz: Gözübüyük, Kili; s. 21-23. Tanzimat Fermanı'nın Türk Anayasa Hukuku bakımından değerlendirilmesi için bkz: Gözler; Türk Anayasa Hukuku, s. 32-37.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Hamdi Tanpınar; On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyat Tarihi, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.; Murat Belge (Editör); Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, içinde: Edebiyat, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt 2, s. 386-454.

(Tanzimat Aydını)⁷ yarattı. Fermanın hükümlerini de dikkate alarak bu dönemde yapılan reformları şöylece özetleyebiliriz:⁸

- Kişi haklarına yönelik güvenceler (can, mal ve namus emniyeti, suç ve cezanın kanuniliği vb.),
- Mülkiyet hakkının korunması, adil vergilendirilme ilkesi (vergi tahsilinde iltizam Usulünün kaldırılması) ve harcamaların denetimi
- Eşitlik İlkesi (Din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın herkesin kanun önünde eşitliğinin ilanı)
- Müsadere Yasağı (özellikle devlet memurları bakımından güvence getirilmesi)
- Günümüz Danıştay ve Yargıtay'ının kökenini oluşturacak yüksek istişârî kurulların kurulması (Şûrây-ı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye vb.)
- İdari taksimatın, adem-i merkeziyetçi Eyalet- Sancak yerine Fransız usulü merkeziyetçi Vilayet- Liva (İlçe/Kaza) şeklinde yapılandırılması
- İlk defa kısmi sayılabilecek seçimlerle özellikle mahalli idarelerin yönetiminde halkın kısmen söz sahibi olabilmesi (Önce Meclis-i Muhassilin'ler, daha sonra Vilayet Umumi Meclisleri ile Vilayet İdare Meclisleri)⁹

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Murat Belge (Editör); Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, içinde: Aydınlar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt 1, s. 45- 66.; Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.); Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu) içinde: Tanzimatçılar ve Tanzimat, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012 (2. Baskı), s. 421-490

⁸ Tanzimat Fermanı'nın tahlili için bkz: Halil İncalcık; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", s. 99-110.; Karpaz: Kısa Türkiye Tarihi, s. 46-55.; Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 97-113.; Tanör; "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", s. 13-17.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 30-31.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2000, s. 32-46 ve 70-92.; Halil İncalcık; "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri",

- Kanunlaştırma hareketinin başlatılması (Bir kısmı yerli -arazi, ceza kanunnameleri ve Mecelle gibi- bir kısmı da yabancı -deniz ve kara ticareti, ticari ve cezai yargılama kanunları gibi- kanunlardan alınma bu kodifikasyon hareketinin şer'i hukuk yanında laik hukuk düzenini de kısmen ortaya çıkarması ve meşruiyetin ancak hukukilik ile mümkün olabilmesi ilkesini hayata geçirmesi)

D. Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanının ortaya çıkışının ağırlıklı olarak iç sâiklerle izahı mümkündür. Ancak daha sonra özellikle Batılı devletler, Tanzimat ile verilen sözlerin özellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşları bakımından tutulmadığı gerekçesiyle itirazlarını yükselttiler. Osmanlı yönetimi, hem bu itirazlara cevap olmak ve hem de devam eden Osmanlı-Rus çatışmasını sonlandırmaya matuf Paris Konferansında diplomatik misyonunun elini güçlendirmek adına Islahat Fermanı¹⁰ (1856) yayınladı. Fermanın temel niteliği, Tanzimat Fermanı ile vaat edilen hakların gayrimüslim Osmanlı vatandaşları bakımından teyit edilmesi ve özellikle de eşitlik ilkesinin tam manasıyla hayata geçirileceğinin teminatının verilmesidir. Bu nedenle Islahat Fermanının esas itibariyle dış saiklerin etkisiyle çıkarıldığını söylemek mübalağa olmaz.¹¹

II. BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Yukarıda da zikredildiği gibi Osmanlı imparatorluğunu reform yapmaya zorlayan esas olgu Avrupa ve Rusya destekli Balkan halklarının bağımsızlık taleplerinin ortaya çıkmasıydı. Tanzimat ve Islahat

Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu; Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012 (2. Baskı), s. 174-175.

¹⁰ Islahat Fermanı'nın tam metni için bkz: Gözübüyük, Kili; s. 25-29. Islahat Fermanı'nın Türk Anayasa Hukuku bakımından değerlendirilmesi için bkz: Gözler; s. 38-42.

¹¹ Karpaz: Kısa Türkiye Tarihi, s. 52-53.; Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 95-97.; Tanör; "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", s. 16.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 33-34.

Fermanları sorunları çözemedi. 1870'lere gelindiğinde ekonomik ve siyasi istikrarsızlık içindeki devletin dış borçları alabildiğince büyüdü. Avrupa devletleri Balkanlarda çıkan ayaklanmalar için İstanbul'da bir konferans düzenlemek istedi, Rusya, Osmanlı devletine ultimatoma verdi. Sultan Abdülaziz'in yerine tahta çıkan V. Murad'ın akli melekelerinin bozuk olması karmaşayı artırdı. Nihayetinde Mithat Paşa ve arkadaşlarına yeni Anayasayı ilan etme taahhüdünde bulunan II. Abdülhamit Taht'a çıkarıldı ve hemen aynı yıl (1876) Kânûn-î Esâsî ilan edildi.

Böylece Tanzimat'tan beri Osmanlı aydınlarının mücadelesi ettiği meşrutî bir anayasal sisteme geçilmiş oldu. Ancak bir noktanın altı özellikle çizilmelidir: İmparatorluktaki mücadelenin niteliğine bakıldığında bir yanda anayasal rejim taraftarı olan Yeni/Genç Osmanlılar ile diğer yanda otoriter reform taraftarı olan daha tecrübeli devlet bürokrasisi vardı. İki taraf da Batılılaşmış bürokratik elite mensup olduklarından aralarındaki çatışma, özünde, merkez içi bir çatışma niteliğindeydi.¹² Hülâsa I. Meşrutiyet ve Kânûn-î Esâsî esas itibarıyla Osmanlı aydınlarının özelde de "Yeni/Genç Osmanlılar"ın başarısıydı.¹³

A. Birinci Meşrutiyet Dönemi Kanun-i Esasisi

Birinci meşrutiyet dönemi Kanun-î Esâsî'si, egemenliğin kullanılması noktasında padişahı merkezi bir konuma yerleştirdi. Kanun teklif edebilme padişahın onayına bağlıydı. Meclis tarafından kabul edilen kanunlar üzerine padişahın mutlak bir veto yetkisi vardı. (m. 53-54). Heyet-i Vükelâ ve sadrazam bizzat padişah tarafından atanır ve azledilirdi. (m. 7, 27) "Eşhası muzır"ı (kamu güvenliği bakımından tehdit oluşturacak kimseleri) sürgün etme (m. 113) ve basına sansürleme (m. 12) yetkilerine sahipti. Yani hem yaşamaya hem de temel haklara ilişkin düzenlemeler, yürütmenin kudretini yansıtıyordu.

Kânûn-î Esâsî'de Meclisin Heyet-i Mebusân kanadı için sınırlı bir seçimle temsil yöntemi benimsemesine rağmen siyasi partilerin

¹² Ergun Özbudun, Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011 (1. Baskı), s. 15.

¹³ Erdoğan: Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, s. 30-33.; Karpat: Kısa Türkiye Tarihi, s. 63-67.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 34-37.; Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 122-124.; Tanör; Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış, s. 17-18.

örgütlenmesine olanak yoktu. Diğer temel haklar ise klasik/doğal hak anlayışı ışığında ve “Tebaaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-u Umumiyesi” başlığı altında düzenlenmişti. Bu meyanda 9 ila 26. maddeler arasında; bireylerin can ve mal güvenliği, din ve ibadet özgürlüğü, basın özgürlüğü, dilekçe hakkı, konut dokunulmazlığı, eğitim özgürlüğü, yasa önünde eşitlik, devlette hizmet almada eşitlik, mülkiyet hakkı, işkence yasağı, doğal hâkim ilkesi, kanunsuz vergi olmaz ilkesi gibi haklara yer verilmişti.¹⁴

Dönemin şartları bağlamında değerlendirildiğinde de 1876 Anayasası, kişi hak ve özgürlükleri açısından yeterli değildi. Keza bu metin, dernek (cemiyet) kurma hakkını içermiyordu. Sadece ticari, sınai ve zirai şirketlere değinilen bir düzenleme vardı.¹⁵ Ancak Kânûn-î Esâsî'de kullanılan “şirket” kavramıyla kastedilen cemiyetlerin teşkilini düzenleyen, bir cemiyetler kanunu hazırlanmamıştı. Daha sonra 1889'da bu alan daha da daraltıldı; devlet tarafından önceden izin verilmedikçe hiçbir şirketin kurulmasına müsaade edilmemesi hükmü getirildi. Cemiyetlerin siyasî faaliyette bulunmalarına şüpheyle yaklaşıldığından - çok istisnâî durumlar dışında- Saray veyahut hükümet tarafından izin verilenlerin dışında cemiyet kurulmasına da müsaade edilmiyordu.¹⁶

¹⁴ Kânûn-î Esâsî'nin tam metni için bkz: Gözübüyük, Kili; s. 43-61. Kânûn-î Esâsî'nin Türk Anayasa Hukuku bakımından değerlendirilmesi için bkz: Gözler; s. 42-57. I. Meşrutiyet Dönemi ve Kânûn-î Esâsî değerlendirmesi için bkz: Karpat: Kısa Türkiye Tarihi, s. 79-82.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 39-53.; Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 132-164.; Tanör; “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, s. 17-22.

¹⁵ Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, C.1, s. 395.

¹⁶ M. Şükrü Hanioğlu; “Cemiyet”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, Cilt: 7, s. 329. Konuya ilişkin olarak yine aynı kaynakta Hanioğlu şu bilgileri de vermektedir: “...Sadece istisnâî olarak uzun bir yazışma sonrası Müsevîler'in XV. yüzyıl İspanyolca'sını terk ile Türkçe kullanmalarına çalışan Ta'mîm-i Lisân-ı Osmânî Cemiyeti'nin kurulmasına müsaade edildi (Safer 1318/Haziran 1900). Bu dönemde taşrada kurulan ve Cem'iyet-i İlmiyye genel adını taşıyan, çoğunluğu halka dinî bilgiler vermeyi amaçlayan cemiyetlerin faaliyetleri de kontrol altına alındı ve Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin 25 Zilhicce 1317 (26 Nisan 1900) tarih ve 102 numaralı tezkiresiyle bunlar hakkında soruşturma yapılarak şüphe uyandıranların hemen hepsinin faaliyetine son verildi. Bu arada bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında Berlin Kongresi ile Osmanlı Devleti'nin kaybettiği ve büyük çapta

Dolayısıyla bu dönemde kurulan siyasi amaçlı örgütler, gizlilik esasına dayalı yeraltı hareketleri olarak örgütlenip faaliyette bulundular. 23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet ilan edilinceye kadar bu dönemde faaliyetlerini gizli olarak yürüten birçok cemiyet kuruldu.¹⁷ Gerçi Kânûn-î Esâsî öncesinde de teşekkül eden cemiyetler vardı. Misal 1859’da kurulan ve Kuleli Vak’ası’na sebep olan Fedâiler Cemiyeti ile 1865’te faaliyete geçen ünlü Yeni/Genç Osmanlılar Cemiyeti bu alandaki ilk örneklerdi.¹⁸ Özellikle Mustafa Fâzıl Paşa’nın malî desteğiyle gelişen Yeni/Genç Osmanlılar Cemiyeti, Osmanlı yönetimine karşı yurt dışında önemli bir siyasî muhalefeti organize etmiş ve çok sayıda muhalif gazete yayımlamıştı. Bunların en önemlisi merkez yayın organı niteliğini taşıyan Hürriyet (Londra 1868) gazetesi idi. Ancak II. Abdülhamid döneminin esas özelliği, siyasî cemiyetlerin gizli bir şekilde oluşması ve faaliyette bulunmasıydı.¹⁹

Kânûn-î Esâsî’nin 43. maddesi gereği, Meclis-i Umumi Sultan Abdülhamit tarafından 14 Şubat 1878 tarihinde tatil edildi ve II. Meşrutiyet’e kadar da toplantıya çağrılmayarak bir nevi süresiz fesih

müslüman nüfusun yaşadığı bölgelerdeki müslüman halk Cem’iyyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, Cem’iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye, Cem’iyyet-i Hayriyye-i İslâmiyye adlarıyla dinî eğitim ve dayanışma faaliyetleri için teşkilâtlar kurdu...”

¹⁷ Hanioglu; “Cemiyet”, s. 330.

¹⁸ Karpaz; Kısa Türkiye Tarihi, s. 55, 63, 65.

¹⁹ Hanioglu; “Cemiyet”, s. 329. Konuya ilişkin olarak yine aynı kaynakta (s. 330) Hanioglu şu bilgileri de vermektedir: “...1896’dan sonra yurt içinde muhalif siyasi cemiyet kurmanın mümkün olmaması nedeniyle Jön Türkler tarafından yurt dışında çeşitli cemiyetler kurulmuştur. Bunlar arasında en önemlileri Osmanlı İcraat Komitesi (1898), Cemiyet-i Cedide-i Osmaniye (İngiltere 1894), İstikbâl-i Vatan ve Millet Cemiyet-i Osmaniyesi (Cenevre 1900), Şafak Osmanlı İttihat Cemiyeti (Mısır 1901), İntikamcı Yeni Osmanlılar Cemiyeti (Cenevre 1901), Osmanlı İstirdat Cemiyeti (Cenevre 1901), Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti (Paris 1902), Osmanlı İttihat ve İnkılâp Cemiyeti (Cenevre 1904), Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’dir (Paris 1906). Bu arada II. Abdülhamid döneminde bilhassa Bulgar, Makedon ve Ermeni grupları tarafından kurulan ve yurt içinde de faaliyet gösteren gizli siyasi cemiyetlerin de kuruluşunda büyük artış olmuştur. Başlıcaları ise Ermeni Taşnaksutyun, Hınçak ve Reforme Hınçak cemiyetleri, Bulgar Santralist ve Virhoven komiteleriyle Makedon “VMRO” teşkilâtıdır...”

uygulanması gerçekleştirildi. Meclis-i Umumi, iki dönem çalışabildi. I. Dönemi 19 Mart 1877'den 28 Haziran 1877'ye kadar, II. Dönemi ise 13 Aralık 1877'den 16 Şubat 1878'e kadar sürdü. Böylece ilk Osmanlı Meclis tecrübesi, toplamda beş buçuk aylık bir süreyi kapsadı.

III. JÖN TÜRK HAREKETİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ

A. Jön Türk Hareketi

Jön Türk (Young Turks/ Jeune Turquie) kavramı ilk kez Batı'da (1828) dönemin yeni Osmanlı neslini anlatmak adına kullanıldı. Çatı/çerçeve bir kavram olarak Jön Türklük; Tanzimat'tan itibaren özellikle batılı tarzda eğitim alıp yetişmiş asker- sivil bürokrat ve aydınların muhalefet hareketini anlatır. Özellikle 1870'ler sonrasında Jön Türk kavramı, Yeni/Genç Osmanlılar ve Midhat Paşa liderliğindeki asker-sivil bürokrat kadro için kullanıldı. Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nın ta'til edilmesi (1878) sonrasında anlamı biraz daha genişledi ve Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konmasını ve meşrutî idareyi savunan kimseler/örgütleri ve onların yayınlarını (dergi, gazete vb.) ifade etmeye başladı.

Hatta kavramın belirli bir zümre için kullanılır hale gelmesi II. Abdülhamid'i fazlasıyla rahatsız etti ve Temmuz 1901'de yayınlanan genelge ile "Jön Türk" tabirinin yerine "müfsid" kelimesinin kullanılması emredildi. Bu tarihten sonra resmî evrakta bu tabir yerine "erbâb-ı fesad" ibaresi ikame edilirken devletin Fransızca yazışmalarında ise "agitateur" (tahrikçi) kelimesi kullanıldı.²⁰

Jön Türklük bir çatı kavramdır çünkü hepsini kapsayan genel bir ideolojiden bahsetmek zordur. Bu akım içinde, birbirine zıt islâmcı-laik düşünceler, Batıcı eğilimlerle antiemperyalist arayışlar yan yana yaşıyordu.²¹ Ancak Jön Türklüğün ve Jön Türklerin ortak noktası, II.

²⁰ Şükrü Hanioglu; "Jön Türkler", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, Cilt 23, s. 584-587.

²¹ Nitekim Hanioglu yukarıda adı geçen makalesinde yüzü aşkın neşriyatın ayrıntılı tasnifini yaparak bu tespiti şöyle somutlaştırmaktadır: "...merkezî örgütlerin yayınları (*Hak, Meşveret, Mechveret Supplément Français, Mizan, Osmanlı, Şûra-yı Ümmet, Terakki* gibi); küçük icraatçı

Abdülhamid rejiminden duyulan hoşnutsuzluk ve bu rejimi devirerek yerine meşrutî bir rejim tesis etme idealiydi. Ortaklaşılacak bir diğer payda ise, II. Abdülhamid rejiminin “sadakat” kavramına atfettiği önem ve bu sıfatı taşıdığını düşündüğü kişileri daha iyi eğitim görmüş bürokrat ve subayların önüne geçirmesi nedeniyle, iyi eğitim almış toplum üyelerinin önemli bir kısmının Jön Türk hareketine katılması ya da sempati duymasıdır.

Çekirdek kadrolar itibarıyla Jön Türklüğün dünya görüşü pozitivism ve biyolojik materyalizmden kuvvetli bir biçimde etkilenmiştir. Jöntürklüğün bazı önde gelen isimleri, bilhassa 1905 öncesinde toplumsal gelişmenin önünü tıkadığını düşündükleri dinin yerine bilimi hâkim kılmaya gibi felsefî ideallerin de peşinde koşmuşlardır. Bu itibarla; dönemi anlatan tarihî romanlardan Jön Türkler’in kendilerini “Jönler” olarak adlandırdıkları ve halk arasında da onlara atıfta bulunmak için olumsuz anlamda “Jönler” ya da “Cönler” ifadelerinin yaygınlık kazandığı anlaşıyor.²²

Yukarıda da ifade edildiği gibi Jön Türklerin ortak bir ideolojileri yoktu. Bununla birlikte, Jön Türk siyasal düşüncesinin temelde mutlakiyete karşı çıkmak, anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını istemek, imparatorluğun bütün halkları için Osmanlılık çerçevesi içinde özgürlük talep etmek olduğu söylenebilir.

cemiyetlerin yayınları (Darbe, İnkılâb, İntikam, İstikbâl [Cenevre], İstirdat, Vatan gibi); icraatçı fertlerin yayınları (Osmanlı [2][Pire], Yıldırım gibi); entelektüel yayınlar (İctihad, Şark ve Garb, Türk gibi); kişiler ve örgütlerce çıkarılan mizah mecmuaları (Beberuhi, Dolab, Davul, İncili Çavuş, Lâklâk, Kokonoz, Tokmak gibi); belirli bir Osmanlı unsurunun sorunlarını dile getiren dergiler (Arnavudluk [Albania], Hürriyet [Londra], İttihad Gazetesi, Kashf al Niqâb, Kürdistan, Türkiya'l-Fetât gibi); bazıları merkezî örgütlere bağlı olmakla beraber Balkan Jön Türkleri'nce yayımlanan ve mahallî Jön Türklüğün fikirlerini işleyenler (Ahali, Balkan, Efkâr-ı Umumiye, Islah, Muvazene, Rumeli, Tuna, Sadâ-yı Millet, Uhuvvet gibi) ve dinî zeminde muhalefet yapan yayın organları (Ezan, Kânûn-ı Esâsî gibi) şeklinde bir düzenleme yapmak mümkündür. Bu yayın organlarında örgütsel düzenlemelerden dinî makalelere, ihtilâlcî temalardan entelektüel tartışmalara kadar her türlü konu işlenmiştir.”.

²² Hanioglu; “Jön Türkler”, s. 584-587.

Ancak asıl amaç esas olarak özgürlük değil, “devletin kurtarılması” idi. Nitekim devletin nasıl kurtarılabileceği sorusuna getirilen cevaplar, Jön Türk muhalefетinin başlıca iki kanada ayrılmasına yol açmıştır. Başını pozitivist Ahmed Rıza Bey'in²³ çektiği İttihat ve Terakki'ci kanat; seçkinlerin rolüne inanıyor, devletçi ve merkezci bir politika öngörüyor, Türkleri de yönetici ve egemen durumuna getirmeyi amaçlıyordu. Prens Sabahaddin'in²⁴ öncülük ettiği öbür kol ise, bölgesel özerklikler, yerinden yönetim (adem-i merkeziyet), özel teşebbüs ve yaratıcılık, bireycilik gibi temalara ağırlık veriyordu. Birincilerin; Türkçü, devletçi, merkezci, otoriter ve seçkin tavrına karşılık İkinciler; Osmanlıcı, yerinden yönetimci ve bireyciydiler.

1902'de Paris'te yapılan 1. Jön Türk Kongresi bu iki akım arasındaki farkları daha da netleştirdi. Daha sonraki yıllarda, Ahmed Rıza kanadı Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Prens Sabahaddin kanadı ise “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti” adlı örgütler içinde iki koldan ayrı ayrı faaliyette bulundular. Bunlara üçüncü bir alternatif ekol olarak Mizancı Murat'ın²⁵ başını çektiği ve muhafazakâr bir söylem kullanan grup da eklenebilir.²⁶

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ziyad Ebuzziya; “Ahmed Rıza”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, Cilt 2, s. 124-127.; Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Yayınevi, İstanbul 1987, s. 31-33.; Ahmet Bedevi Kuran; Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları (1959 Çeltüt Matbaası baskısının tıpkıbasımıdır), 2012, s. 151-154.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 48-49.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdullah Uçman; “Prens Sabahaddin”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, Cilt 34, s. 341-342.; Kuran; Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 172-179.; Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 41-48.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdullah Uçman; “Mizancı Murad”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, Cilt 30, s. 214-216.; Kuran; Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 172-179.; Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 34-35.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 49-50.

²⁶ Şenol Kaluç; “Osmanlı Ahrar Fırkasının Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sonu”, Liberal Düşünce Dergisi, Kış-Bahar 2009, Sayı: 53-54, s. 224.; Tanör; Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış, s. 23.

B. İttihat ve Terakki

Devleti kurtarma arayışında, sonradan, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) adını alacak olan gizli örgütlenme, İmparatorluğun kaderini değiştiren bir siyasi oluşum olmasından ötürü çok büyük önem taşır. Gerçek bir Osmanlı bürokrat hareketi olan ve bir tabana dayanmayan İTC ²⁷ 21 Mayıs 1889'da İstanbul'da Askeri Tıbbiye Mektebinde Diyarbakirli İshak Sukuti, Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakülü Hikmet Emin adlı beş öğrenci tarafından "İttihad-ı Osmani Cemiyeti" adıyla kuruldu.²⁸ Aynı yıl Paris'teki Ahmet Rıza Bey'le ilişki tesis eden cemiyet, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı.²⁹

Başlangıç aşamasında Cemiyet, üyelerinin kendi arasında felsefi tartışmalar yaptığı bir öğrenci kuruluşu niteliğindeydi.³⁰ Yukarıda adı geçen bu Tıp Fakültesi öğrencilerinin ortak düşüncesi, Osmanlı yönetiminin istibdat olan şeklini değiştirerek devletin çöküşünü önlemektir. Dönemin koşulları gereği İtalyan Karbonari teşkilatını (İtalya'da komünist gizli örgütlenmesi, aynı zamanda masonluktan ilham almış bir örgütlenme biçimi) örnek alarak kurulan bu gizli cemiyet, tıpkı adı geçen örgüt gibi hücreler halinde örgütlendi.³¹

1905 sonrasında askerî çevreleri de etkisi altına alan Jön Türk akımı, özellikle Makedonya'daki gizli ve yarı-askerî ihtilalci örgütlenmelerle etkinlik kazandı. 1906'da Selanik'te asker ve sivil aydınların tarafından kurulan ve bütün Rumeli'de sözü geçer hale gelen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1906'da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti

²⁷ Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 8.

²⁸ Kuran; Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, s. 155.

²⁹ Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, Cilt 1, s. 51.

³⁰ Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, Cilt 1, s. 52.

³¹ Yusuf Akçura; Tarihi Siyasi (1926-1927-1928 Ders Notları), İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017 (2. Baskı), s. 61-62.; Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 28-29.; Hanioglu: "İttihat ve Terakki Cemiyeti", s. 476.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 48.

³² ile birleşti. Aynı yılın sonlarına doğru Jön Türkler, eylemleriyle bütün ülkeyi etkileyebilecek bir güce dönüşmüştü.³³

29 Aralık 1907'de Paris'te toplanan II. Jön Türk Kongresi, bütün siyasal eğilimleri ve çeşitli milliyetlerin temsilcilerini bir araya getirerek ciddi bir birlik havası yarattı. Kongrede, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve parlamentolu düzene geçilmesi yolunda kararlar alındı. Eylem yöntemleri olarak da, ordu içindeki propagandaya ağırlık verilmesi, halkın vergi ödememek suretiyle pasif direnişe çağırılması, silahlı-silahsız direnişler düzenlenmesi, greve gidilmesi, genel ayaklanma koşullarının hazırlanması gibi esaslar karara bağlandı. Bu tarihe kadar halk arasında bir hoşnutsuzluk ve kaynaşma olduğu açıktı. Esas kargaşa ve kaynaşma ise Rumeli'deydi. Öyle ki Rumeli Genel Müfettişi Hilmi Paşa, Meşrutiyet'in yeniden ilânından 10 gün önce II. Abdülhamid'e çektiği telgrafta *"Bu taraflarda benden başka herkes ittihatçıdır"* demek durumunda kalacaktı.³⁴

Bu süreçte Cemiyet, gücünü ve ana unsurunu asker ve özellikle genç subaylardan alan bir organizasyon haline gelmiş merkezi Selanik'te bulunan 3. Ordu içinde örgütlendi. Cemiyet, 13 Mayıs 1908 tarihinde padişaha, Heyeti Vükelâ üyelerine ve Harbiye Nazırı Mehmed Rıza Paşa'ya ayrı ayrı ihtarnameler göndererek Makedonya'da yeni reformlar yapılmasını amaçlayan İngiliz-Rus tasarısına karşı konulmaması halinde ihtilali başlatacağı tehdidinde bulundu. Makedonya'daki konsoloslara hitaben yazılan bir "layiha" ise 31 Mayıs günü bazı konsolosluklara bırakılarak Makedonya'ya yönelik Rus- İngiliz girişimleri kınandı.

İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın 9-12 Haziran tarihleri arasında gerçekleştirdikleri "Reval Mülakatı"nın yarattığı heyecan, cemiyetin daha ileride gerçekleştirmeyi planladığı eylemlerini sahneye koymasına vesile oldu. Cemiyete bağlı fedailer, 11 Haziran

³² İlk İttihat ve Terakki örgütünün baskı ve iç çekişmeler sonrasında fiilen sona ermesi sonrasında 1907 yılında Dr Bahaddin Şakir'in öncülüğünde yeniden yapılandırılması sonrasında almış olduğu isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Şükrü Hanioglu: "İttihat ve Terakki Cemiyeti", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, Cilt 23, s. 479-480.; Akşin; Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 54-59.

³³ Hanioglu: "İttihat ve Terakki Cemiyeti", s. 480-481.

³⁴ Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 65-69.; Tanör; Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış, s. 23.

1908’de Selanik merkez kumandanı Ömer Nazım Paşanın yaralanmasıyla başlayan bir dizi suikast girişimini icra ederken propaganda görevlileri de çok sayıda beyannameyi halka dağıtmışlardı. Rumeli’nde yaşanan kargaşanın sonlandırılabilmesi, düveli muazzamanın her daim müdahil olması ve en nihayetinde İngiltere’nin buraya bir genel vali atanmasına ilişkin genelgesi bardağı taşıran son damla oldu.

II. Jön Türk Kongresinde alınan kararlar mucibince İttihat ve Terakki devreye girdi, Rumeli’deki konsolosluklara genelge gönderdi ve istibdat yönetiminin sonlandırılması için destek istedi. Cemiyetin bu organizasyonu sonrasında Manastır Vilayetinde Kolağası rütbesinde Resneli Niyazi Bey adlı bir subay, emrindeki askerler ve bir kısım sivil memur ve halkla beraber dağa çıkarak isyan başlattı. Olayları bastırmak üzere İstanbul’dan gönderilen Şemsi Paşa yolda öldürüldü. 23 Temmuz 1908’de yine Cemiyetin organizasyonu ile Rumeli’deki şehir merkezlerinde Hürriyet ilan edilerek Sarayın yoğun telgraf akışına tabi tutulması sağlandı. Bunun üzerine 24 Temmuz 1908’de (Rumî Takvime göre: 10 Temmuz 1908) gazetelerde seçimlerin yapılmasını emreden Padişah İradesinin yayınlanmasıyla dolaylı olarak II. Abdülhamit’e meşrutiyet ilan ettirildi.³⁵

IV. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

1908 II. Meşrutiyet’in ilanı veya Jön Türk İhtilâli, 1907’de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ni de bünyesine alan Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmiş olup diğer Jön Türkler’in bu harekete doğrudan herhangi bir katkısı olmamıştır. İhtilâl sonrasında İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin bu sebeple diğer Jön Türklere karşı dışlayıcı tavır almasının ardından bu örgüt üyeleri dışındaki eski Jön Türklerin önemli bir kısmı önce Sabahaddin Bey çevresine, daha sonra

³⁵ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler (İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi), Cilt 3, s. 35-42.; Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 69-78.; Hanioğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, s. 480-481.; Tanör; Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış, s. 24.; Erdoğan: Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset, s. 44-48.; Karpat: Kısa Türkiye Tarihi, s. 83-84.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 53.

Ahrar, Hürriyet ve İtilâf fırkalarına katılmış, bazıları ise Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti bünyesinde faaliyet göstermişlerdi.³⁶

II. Meşrutiyet denemesi 8 ay kadar sonra “31 Mart Vakası” adıyla bilinen olayla bir süre için kesintiye uğradı. 31 Mart ayaklanmasının (Miladi Takvime göre: 13 Nisan 1909) görünen yakın sebebi, sert muhalefeti ile tanınan Serbestî Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Beyin suikast sonucu öldürülmesi üzerine düzenlenen cenaze töreninin İttihat ve Terakki'ye karşı birikmiş öfkenin bir patlamasına dönmüş olmasıydı. Daha sonra bir kısım asker, subaylarını tutukladıktan sonra “Şeriat isteriz” nidalarıyla Meclisi Mebusan binası önüne gelerek; kendilerine bu kalkışmalarından ötürü ceza verilmemesine, hükümetin, meclis başkanının ve bazı İTC'li görevlilerin görevlerinden istifa etmelerine ve bazı komutanlarının değiştirilmesine ilişkin taleplerini dile getirmişler ve kışkalarına geri dönmekte ısrar etmişlerdi. Yaklaşık 9 gün süren olaylarda aralarında; Mebusan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza Bey'e benzetilen Adliye Nazırı Nazım Paşa, İTC'li gazeteci ve mebus Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'e benzetilen Lazkiyye mebusu Emir Şekip Arslan Bey ile onlarca sivil ve asker öldü.

31 Mart Vakası, bir yandan Meşrutiyet'e karşı bir ayaklanma olduğu kadar, öte yandan Meşrutiyet'e karşı olmayan ama İTC'nin siyasetinden ciddi rahatsızlık duyan aralarında liberal bir siyasi parti (Ahrar Fırkası), İslamcı bir cemiyet (İttihad-ı Muhammedî) ve bir kısım Arnavut milliyetçilerinden oluşan muhalif bir koalisyonun ürünüydü. Bu ayaklanma günlerinde, parlamento ve hükümet neredeyse işlemez hale gelirken, II. Abdülhamit'in nüfuzu yeniden artmıştı. Ayaklanma, Selanik'ten gelen Mahmut Şevket Paşa kumandasındaki Hareket Ordusu'nun 24 Nisan'da İstanbul'a girmesinden sonra bastırılabilirdi. İttihad-ı Muhammedî lideri Derviş Vahdeti ve birçok isyancı Örfî İdare (sıkıyönetim) mahkemesince idama mahkûm edildi, Ahrar Fırkası ileri gelenleri başta Prens Sabahaddin olmak üzere tevkif edildiler. İTC, 31 Mart Vakasından güçlenerek çıktı ve ilan edilen örfî idareyle birlikte neredeyse yarı askeri bir rejim tesis etti.

Ancak 27 Nisan'da yeniden toplanabilen Meclis II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine, yerine V. Mehmet Reşat'ın getirilmesine karar verdikten sonra yoğun bir yasama faaliyetine

³⁶ Hanioglu: “Jön Türkler”, s. 586.

girişmişti. II. Meşrutiyet'in siyasal ve hukukî yapısı önemli ölçüde bu dönemdeki faaliyetlerle şekillendi. Bunun başlıca noktası, 1876 Kanûn-î Esasî'si'nde yapılan değişikliklerdi. Bu değişikliklerin derinliği, doktrinde, yeni bir anayasadan söz edercesine “1909 Anayasası” deyiminin kullanılmasına yol açtı.³⁷

A. İkinci Meşrutiyet Dönemi Kanun-i Esasisi

1909 Kanun-ı Esasî değişiklikleri³⁸ gerçek anlamda meşrutî (anayasalı), sınırlandırılmış bir monarşi düzenine geçişi ifade ediyordu. Padişaha yasama ve yürütme üzerinde tam kontrol sağlayan yetkiler (fesih, mutlak veto ve azil) değiştiriliyordu. Yürütme organı olarak hükümet (kabine), devlet sistemi içindeki yerini alıyordu. Hükümetin sadece parlamento önünde sorumluluğu esası benimsenerek demokratik bir denetim sistemi kuruluyordu. Ayrıca, meclisin fesih şartları da ağırlaştırılmak suretiyle parlamentonun konumu güçlendiriliyordu. Böylece 1909 değişiklikleri sonrasında, klasik parlamenter hükümet sisteminin tipik unsurlarını taşıyan bir anayasal düzen tesis ediliyordu.

Kişî hak ve özgürlükleri alanında da önemli gelişmeler söz konusuydu. Tutuklama ve cezalandırmalarda kanunilik şartı getiriliyordu. Ünlü 113. madde ile padişaha tanınan “sürgün yetkisi” kaldırılıyordu. Basının sansür edilemeyeceği esası korunuyor, toplanma ve dernek

³⁷ Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 187-191.; Tanör; “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, s. 24.; Erdoğan: Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset, s. 48-50.; Karpaz: Kısa Türkiye Tarihi, s. 84-88.; Akşin: Kısa Türkiye Tarihi, s. 58-65.; Hanoğlu: “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, s. 482.; Özbudun: Türkiyede Parti ve Seçim Sistemi, s. 17.

³⁸ 1909 Kanun-î Esasî değişikliklerinin tam metni için bkz: Gözübüyük, Kili; Türk Anayasa Metinleri, s. 84-88. 1909 Kanun-ı Esasî değişikliklerinin Türk Anayasa Hukuku bakımından değerlendirilmesi için bkz: Gözler; Türk Anayasa Hukuku, s. 59-62. Kanun-î Esasî’de 1909 değişikliklerinden sonra, ikisi 1914, üçü 1916 ve biri de 1918 yılında olmak üzere toplam altı değişiklik daha yapılmıştır. Hatta 1914 değişikliği ile padişahın fesih yetkisi tekrar geri getirilmiştir. Ayrıntılar için bkz: Gözübüyük, Kili; Türk Anayasa Metinleri, s. 88- 91.; Tunçer Karamustafaoğlu; Yasama Meclislerini Fesih Hakkı, Ankara, AÜHF Yayını, 1982, s. 189-192.

kurma hakları ilân ediliyordu. Ne var ki siyasal gelişmeler ve İTC'nin otoritarizmi nedeniyle bu demokratik ilkeler hayata geçirilemedi.³⁹

Bu dönemde hukuki, idari ve adli alanlarda önemli reformlar da yapıldı. Mesela; büyük gelir getiren bir kısım padişah emlakı devlete devredildi. Saray personeli ve ulema dâhil bürokraside kısıntı, orduda tasfiyeler (alaylı subaylar) yapıldı. Saray ve hanedan ödenekleri azaltıldı. Şahsî hukuk davalarına şeriye mahkemeleri yerine nizamiye (adliye) mahkemelerinde bakılmasına başlandı. Yeni mülkî sistemin temelini atan ve valilerin yetkilerini genişleten bir Vilayetler Kanunu çıkarıldı.

II. Meşrutiyet hukuk reformlarıyla laiklik ve kadın hakları konusunda da önemli adımlar atıldı. Yargı organlarını birleştirmek ve şerî kurumların etkisinden çıkarmak isteyen İttihat ve Terakki, mahkemelerin adalet bakanlığına bağlanmasını sağladı. Bütün mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanması aile ve şahıs hukuku alanında dinî hukuktan ayrılma yolunda atılmış önemli bir adım oluyordu. Aynı yönde, evlenme ve boşanmada kadının durumunu iyileştiren düzenlemeler yapıldı, hatta “çok karıllık” olgusuna karşı da birtakım önlemler alındı. Yine kadınların öğrenim ve kamu hizmetlerine girme hakları konusunda da olumlu kazançlar sağlandı.⁴⁰

B. İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri

İttihat ve Terakki, 1908-1912 arasında “iktidar partisi” diye tanınmakla birlikte, aslında iktidarda değildi, “hükümet” de olmamıştı ya da olamamıştı. Ama Meclis (Ahrar Fırkasının yalnızca 1 mebusuna karşılık geriye kalan mebusların tamamı yani 287 kişi İTC'li idi) ve hükümet üzerinde etkili bir denetim gücü vardı. Bunun başlıca üç sebebi vardı. Birincisi, Padişah V. Mehmed Reşad'ın mûnis kişiliği idi. İkincisi, İstanbul'daki sürekli sıkıyönetim düzeninin sağladığı imkânlar idi. Örfî İdare uygulaması uzatmalarla 1918 yılına kadar sürdürülmüştü. Üçüncüsü de de İttihat ve Terakki'nin ülkedeki en etkili siyasal-askerî güç

³⁹ Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 192-197.; Tanör; “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, s. 24.; Erdoğan: Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, s. 50-51,

⁴⁰ Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 212-214.; Tanör; “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, s. 24.; Erdoğan: Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, s. 56-57.

olmasıydı. 1909 sonu itibariyle İTC'nin bütün İmparatorluktaki kayıtlı üye sayısı 850 bin, şube sayısı da 360'a ulaşmıştı.⁴¹

Hürriyet, anayasa, meşruti rejim vb. sloganlarıyla II. Abdülhamit'i devirerek iktidara gelen İTC, modern bir devlet cihazı oluşturmak yolundaki bu olumlu adımlarına karşılık demokratikleşme alanında tersine bir çizgi izledi. Komplocu yöntemlerle muhaliflerini sindirirken, demokratik hak ve özgürlükleri de kısma yoluna gitti. İşçi ve esnaf örgütlenmelerini, eylemleri ve grevleri yasakladı. (1908 itibariyle sayısı 250 bine varan sanayi işçisinden söz edilmekteydi.)⁴² Bu yasakların getirilişinde, Alman işverenleri ile Adliye Nezareti'nde danışmanlık görevi yapan Kont Ostrorog önemli roller oynadılar.

1910 itibariyle 353 gazete ve dergi yayın hayatındaydı.⁴³ Gazeteci Ahmet Samim'in öldürülmesi (9 Haziran 1910) ve İTC'nin "sopalı seçim" diye anılan 1912 seçimlerinde muhalifleri seçtirmemek için kullandığı yöntemlere gösterilen tepkiler, İTC'nin desteklediği Said Paşa hükümetinin istifasını getirdi. İTC, Gazi Ahmed Muhtar ve Kamil Paşa hükümetleri döneminde muhalefete geçti. Balkan Savaşı'nın yarattığı çöküntü ve Edirne'nin Bulgarlar'a teslim edileceği şayiaları üzerine İTC liderleri Babıali'yi bastılar; Kamil Paşa'yı istifaya zorlayarak Mahmud Şevket Paşa sadaretinde yeni bir hükümet kurulmasını sağladılar. (Bâb-ı Âlî Baskını/ 23 Ocak 1913) Daha sonra gerçekleşen Sadrazam Mahmud Şevket Paşa suikastı (11 Haziran 1913) İTC'nin ülkede muhalefeti sindirerek bir tek parti yönetimi kurmasına yol açtı.

İTC, 1912 seçimleri ile 1913 "Bâbîali baskınından" sonradır ki, gerçek ve hatta giderek rakip tanımayan bir iktidar haline geldi. 1913'te Cemiyet/Fırka ikiliğine son verip kendini siyasal parti ilan ederek, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar ülkeyi adeta bir "tek parti" gibi yönetti. 1914 yılında seçimlerin yapılmasına rağmen ülkeyi, meclisi devre dışı bırakarak kavanin-i muvakkate (geçici kanunlar) ile yönetti ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi gibi hayati kararları aldı. Bu dönemde, ülkenin geleceğini ilgilendiren en hayatî kararlar bile (savaşa katılma kararı başta olmak üzere) katılıma kapalı ve komplocu

⁴¹ Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 198.; Tanör; "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", s. 25.; Hanioglu; "İttihat ve Terakki Cemiyeti", s. 481.

⁴² Erdoğan; Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, s. 52.

⁴³ Erdoğan; Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, s. 52.

yöntemlerle çalışan iktidar kligi, özellikle Enver, Talat ve Cemal Paşalardan oluşan “triumvira” tarafından alındı ve oldu-bittiler şeklinde yürürlüğe kondu.⁴⁴

İttihat Terakki bu süre içerisinde, tek parti olmanın avantajlarını kullanarak Teşkilat-ı Mahsusa adında paramiliter bir örgüt ve Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Gücü (daha sonra Genç) dernekleri gibi yine paramiliter gençlik örgütleri kurdu. Aynı zamanda Kara Kemal Bey'in organizatörlüğü ile çok sayıda esnaf kuruluşunu kendine bağladı. Kendisini desteklemeyen basını susturdu. Gerçekte dolaylı kontrolü altında olan Türk Ocaklarını ise fırka ideolojisini yayan bir kurum haline soktu. İttihat ve Terakki reislerinin Türkçü ve daha sonra Türk milliyetçisi fikirlerden derin bir biçimde etkilenmişlerdi. Buna rağmen İTC, Osmanlılık, Türkçülük ve ittihad-ı islam gibi siyasetlerin hepsini devleti kurtarabilmek adına gerektiğinde eş-zamanlı uyguladı ve bu çerçevede tam bir pragmatizm örneği sergiledi.

İktisadi sahada ise İttihat ve Terakki, bilhassa Balkan savaşları sonrasında uygulamasına hız verilen “milli iktisat” siyasetiyle Müslüman ve özellikle Türklerden teşekkül eden yeni bir burjuvazi tesisine gayret gösterdi. Bu minvalde öncelikle kapitülasyonları (yabancı devletlere verilen iktisadi ayrıcalıklar) kaldırdı, birçok banka ve şirketin kuruluşuna önayak oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı imparatorluğu için yenilgiyle kapanması ve ittihatçı önderlerin yurt dışına kaçıp partinin fiilen dağılmasından sonra ise, yeniden güçlenen kurum saltanat/saray oldu.⁴⁵

V. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Sened- i İttifak'tan Birinci Dünya savaşının sonuna kadar geçen yüzyılı aşkın sürede, Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan hukuki ve siyasi

⁴⁴ Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 197-204.; Tanör; “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, s. 25.; Hanioğlu; “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, s. 481-483.; Karpaz: Kısa Türkiye Tarihi: s. 93-94. Akşin: Kısa Türkiye Tarihi: s. 69-81.; Erdoğan: Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, s. 54-55.

⁴⁵ Akşin; Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s. 276-282.; Tanör; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, s. 215-216.; Hanioğlu; “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, s. 482.; Karpaz: Kısa Türkiye Tarihi: s. 93-94. Akşin: Kısa Türkiye Tarihi: s. 81.; Erdoğan: Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, s. 57-58.

gelişmelerin üç temel özelliğinin altı çizilebilir: İlki, devletin rakip güçler karşısında güç kaybını durdurmak amacına matuf değişim çabalarında bazen iç, bazen de dış saiklerin ağır bastığını söylemek mümkündür. Misal, Tanzimat Fermanına giden süreçte iç faktörler belirleyici iken Islahat Fermanında ise dış faktörlerin tesiri daha fazla oldu.

Ancak ister iç ister dış nedenler tarafından biçimlendirilsin, bu değişim bir devamlılığa sahipti. Osmanlı modernleşmesinin zihni ve kurumsal temellerinin atılması, hızı ve derinliği iç ve dış koşullara bağlı olarak farklılaşan bu sürecin bir eseri idi. Bu dönemde nüveleri atılan birçok kavram ve mekanizma, hem Osmanlı'nın daha sonraki kaderine yön verdi hem de Cumhuriyet'e intikal etti. Kadın haklarından devlet gücünün sınırlandırılmasına, hukuk önünde eşitlikten çağdaş eğitim kurumlarının kurulmasına kadar birçok alanda bütün topluma sirayet eden radikal hamleler hem o döneme hem de sonrasına etkide bulundu. Bu itibarla Osmanlı ile Cumhuriyet'in modernleşme serüvenleri arasında bir kesintiden ziyade bir süreklilik vardı.

İkincisi, bu değişim sürecinin ağırlıklı olarak bürokratik bir karakter taşımasıydı. Batı'dan farklı olarak burjuvazinin gelişmediği ve devletten bağımsız bir aydın sınıfının olmadığı bir vasatta, değişime rengini veren düşünce “devleti kurtarmak” oldu. Görünüşte devlete en keskin muhalefeti yapan kişi ve gruplar bile devleti kurtarmak gayesiyle yola koyulmuşlardı. Devleti kurtarmak ülküsü onların bütün fikriyatlarına ve hareketlerine damga vurmuştu.

Lakin devleti kurtarmak ana hedefinde mutabık olsalar da, bu hedefe hangi metotla varılacağı konusunda Osmanlı münevverleri arasında keskin ayrılıklar vardı. Kimi otoriteye öncelik veriyor ve memleketin geleceğini devletçi, katı merkezîyetçi, seçkinci ve Türkçü bir yapıda buluyordu. Kimi ise odağa bireyi koyuyor ve kurtuluş için özel teşebbüse, adem-i merkezîyete ve Osmanlıcılığa dayanan bir sistemi savunuyordu. İki grup arasındaki çok sert mücadeleden otorite taraftarları galip çıktılar.

Üçüncüsü ise, Jön Türklerin ve onlardan neşet eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu dönemin en mühim aktörü olmasıydı. II. Abdulhamit'in istibdat yönetimine karşı özgürlük ve anayasal monarşi gibi fikirlerin taşıyıcısı olarak çok güçlü bir muhalefet sergileyen İTC iki yönlü bir siyaset izledi. Bir yandan devleti modernize etmeyi amaçlayan düzenlemeler yaptı. Hukuki, idari, iktisadi ve içtima alanda yapılan

reformlarla hem sosyal hayatı hem de hem de devlet teşkilatını çağın gerektirdiği bir içeriğe kavuşturmayı hedefledi.

Diğer yandan da ise, muhalefette iken savunduğunun tersine bir hat izleyerek totaliter bir yapı kurmaya girişti. Bu bağlamda, zaten pamuk ipliğine bağlı olan demokratik hak ve özgürlükleri kısıtı. Muhaliflerini bastırdı. Paramiliter istihbarat örgütleri ile paramiliter gençlik örgütleri kurdu. Basını susturdu. Karşı çıkan ya da çıkması muhtemel her sesi kesti. İktidarda gücünü tahkim ettikçe, rakip tanımaz bir hale geldi. Meclisi devre dışı bıraktı; savaşa girmek gibi bir ülkenin hayat-memat meselesini ifade eden savaşa bile tek başına karar verdi. Ancak İTC'nin kurduğu bu “tek parti” düzeni hem içte hem de dışta felaketle sonuçlandı; devleti kurtarmak adına çıktıkları yolda vardıkları yer devletin yıkımı oldu.

KAYNAKÇA

- AKÇURA Yusuf; Tarihi Siyasi (1926-1927-1928 Ders Notları), İstanbul, Ötüken Neşriyat, (2. Baskı) 2017.
- AKŞİN Sina; Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, (22. Baskı) 2017.
- AKŞİN Sina; Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Yayınevi, İstanbul 1987.
- BELGE Murat (Editör); Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, içinde: Edebiyat, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt 2.
- BELGE Murat (Editör); Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, içinde: Aydınlar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, Cilt 1.
- EBUZZİYA Ziyad; "Ahmed Rıza", İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- ERDOĞAN Mustafa; Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, Ankara, Hukuk Yayınları, 2016.
- GÖZLER Kemal; Türk Anayasa Hukuku (3. Baskı), Bursa, Ekin Yayınevi, Ocak 2019.
- GÖZÜBÜYÜK Şeref, KİLİ Suna; Türk Anayasa Metinleri (Tanzimat'tan Günümüze), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, (2. Baskı) 2000.
- HANİOĞLU M. Şükrü; "Cemiyet", İslam Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- HANİOĞLU M. Şükrü; "Jön Türkler", İslam Ansiklopedisi, Cilt 23, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- HANİOĞLU M. Şükrü; "İttihat ve Terakki Cemiyeti", İslam Ansiklopedisi, Cilt 23, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- İNALCIK Halil; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.); Tanzimat (Değişim

Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, (2. Baskı) 2012.

İNALCIK Halil; “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu; Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, (2. Baskı) 2012.

İNALCIK Halil, SEYİTDANLIOĞLU Mehmet (Ed.); Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu) içinde: Tanzimatçılar ve Tanzimat, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, (2. Baskı) 2012.

KARAMUSTAFAOĞLU Tunçer; Yasama Meclislerini Fesih Hakkı, Ankara, AÜHF Yayını, 1982.

KARPAT Kemal; Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012.

KALUÇ Şenol; “Osmanlı Ahrar Fırkasının Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sonu”, Liberal Düşünce Dergisi, Kış-Bahar 2009, Sayı: 53-54.

KURAN Ahmet Bedevi KURAN; Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları (1959 Çeltüt Matbaası baskısının tıpkıbasımıdır), 2012.

MARDİN Şerif; Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

ORTAYLI İlber; Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2000.

ÖZBUDUN Ergun; Türkiye’de Parti ve Seçim Sistemi, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

TANPINAR Ahmet Hamdi; On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyat Tarihi, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.

TANÖR Bülent; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları (16. Baskı), 2007.

TANÖR Bülent; “Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İletişim Yayınları, 1984.

TUNAYA Tarık Zafer; Türkiye’de Siyasi Partiler, (II. Meşrutiyet Dönemi) Cilt 1,İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

TUNAYA Tarık Zafer; Türkiye’de Siyasi Partiler (İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi), Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

UÇMAN Abdullah; “Mizancı Murad”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 30, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

UÇMAN Abdullah; “Prens Sabahaddin”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 34, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.